

ВІДГУК

офіційного опонента доктора філософських наук, професора Васильєвої Ірини Василівни на дисертацію Висоцької Тамари Михайлівни «Автокефалія православних як чинник змін в релігійно-церковному та суспільно-політичному житті України», подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 031 – релігієзнавство

Представлене дисертаційне дослідження є гостро актуальним для України, оскільки процеси, пов'язані з набуттям визнаної автокефалії Православною Церквою України є нагальними практичними та теоретичними спонуками до дій та роздумів. Важливо, що автокефалізація у дисертації розглядається як процес, який триває вже 30 років, а своїми коренями сягає минулих історичних епох. Також дисертацію відрізняє беззаперечне визнання канонічності Української Православної Церкви на чолі з митрополитом Онуфрієм, розуміння необхідності комплексної нормалізації відносин між ПЦУ та УПЦ. Дисертант також розуміє, що автокефалізація православних стає чинником змін у релігійно-церковному та суспільно-політичному житті України не лише сама по собі, а й зв'язку з діями УПЦ, УГКЦ, інших акторів релігійного життя України та світу. Маючи значно ширший дослідницький горизонт, ніж це зустрічаємо звичайно, дисертантка отримує змогу досягати нового об'єктивного знання у такому дослідженні, яке має високу актуальність, наукова значущість і практичне значення. Зазвичай у таких дослідженнях важко витримати концентрацію уваги саме на широкому горизонті дослідження, важко зберегти об'єктивність, важко втриматися від підміни науково-дослідницького стилю роботи науково-популярним. У дисертації об'єктивність збережено, науково-дослідницький стиль витримано. Заявлені у теоретико-методологічних засадах дослідження методи послідовно застосовуються протягом всієї дисертації. Саме тому дисертація є взірцем старанного наукового дослідження, проведеного із застосуванням релігієзнавчої методології, з досягненням дійсної наукової новизни.

Практичне та теоретичне значення дисертації очевидні, особливо з огляду на необхідність віднайдення «золотої середини» у проведенні державної політики у релігійній сфері.

У першому розділі «Православ'я і трансформації релігійно-церковного життя в умовах України в сучасному релігієзнавчому осмисленні» дисертанткою охарактеризовано джерельну базу дослідження, з'ясовано ступінь наукової розробки проблеми, запропоновано методологію дослідження, проаналізовано множину оцінок впливу особливостей розвитку українського православ'я на суспільно-політичну дійсність, що даються в сучасному релігієзнавстві, богослов'ї, соціології, політології. Найважливішим для розуміння векторів розвитку сучасного українського православ'я є те, що православні юрисдикції України об'єктивно є продуктом процесів деімперіалізації, як і визнає дослідниця. Справа у тому, що кожна з сучасних автокефальних православних церков, що разом з іншими православними церковними об'єднаннями, складають собою Вселенське православ'я як еклезіологічну єдність, здобувала свій незалежний статус у різний спосіб. Але в основі їхнього унезалежнення лежали механізми, пов'язані з націоналізмом, етнофілетизмом, етатизмом та антиімперіалізмом. Зрозуміло, що древні патріархати, так звана «пентархія», постали природним шляхом досягаючи певної зручності в управлінні церковними структурами на власних територіях. При цьому Константинопольський (Вселенський) патріархат хоча і конституювався дещо пізніше, однак завдяки своєму столичному статусу набув особливої ваги і першості у православному світі. Унезалежнення православних в Україні і отримання Православною Церквою України визнаної автокефалії стало реальністю після третьої спроби здобути цей статус. Здійснені православними українцями у ХХ столітті, усі спроби досягти визнаної автокефалії носили антиімперіалістичний характер, спрямований на подолання імперських амбіцій Руської православної церкви, спрямований на утримування православних українців у своїх рамках, та не визнання України уважати своєю «канонічною територією». Наслідком цих зусиль РПЦ стало те,

що в нашій країні створилися дві канонічно легітимні православні структури, що, трансформуючись, мають утворити у майбутньому єдину церкву. Шляхи до цієї повної єдності можуть бути різними, і однією з переваг дисертації є те, що ці шляхи аналізуються у дисертації, при чому без дискримінації УПЦ МП, що важливо для об'єктивності дисертації.

У другому розділі «Українське православ'я у контексті європейського духовно-релігійного простору» дисертанткою проаналізовано особливості історичних трансформацій православ'я в Україні як проявів загальних тенденцій розвитку християнства у східно-європейському регіоні. Доводиться, що абсолютна більшість дослідників цього періоду вказують на високий ступінь самостійності Київської митрополії хоча, природно, вона була складовою Константинопольського патріархату, однак мала високий потенціал в сенсі здобуття повної незалежності – автокефалії. Можна згадати, що у ті часи автокефалії набувала, наприклад, Болгарська церква. Автокефальний устрій є закономірним явищем для країн з давньою православною культурою, і розвиток київського християнства як самостійного синтезу духовності Сходу та Заходу підтверджує можливість автокефального устрою, але ніщо не робить його необхідним. Автокефальні змагання були результатом свідомих зусиль українців, а також зумовлювалися впливом різноманітних явищ внутрішньо-політичного та зовнішньо-політичного порядку. Все це вичерпно аналізується дисертанткою із проведенням широких порівнянь, які мають великий евристичний потенціал.

У третьому розділі «Православ'я в умовах національно-релігійного відродження в Україні кінця ХХ – початку ХХІ століть» дослідницею проаналізовано процеси автокефалізації українського православ'я з кінця 1980-х років і до сьогодні, а також систематичну протидію Московської патріархії цим процесам. Виявлено процеси прояву діалектичної єдності етнічного та релігійного у особливих історичних обставинах, коли деімперіалізація протистояла процесам реваншу.

У четвертому розділі «Процес конституювання ПЦУ та його вплив на релігійно-церковне життя в Україні» проаналізовано особливу роль Константинопольського патріархату в утвердженні визнаної автокефалії українського православ'я та подоланні рудиментів московської православної традиції. Детально аналізуються не лише самі події, а й варіанти їх тлумачення різними церковними суб'єктами.

У п'ятому розділі «Особливості «відкритого православ'я» як ідейної основи ПЦУ» проаналізовано діяльність та риторику ПЦУ протягом періоду конституювання цієї церкви. Цей розділ має центральне значення для дисертації та її новизни. У *підрозділі 5.1* «Джерела «відкритого православ'я» ПЦУ» проаналізовано особливості сучасного синтезу цінностей загальних для християнства, вселенського православ'я та київської традиції. Конкретними історичними джерелами «відкритого православ'я» ПЦУ стали: (1) ідеї відкритої релігійності як вони розвиваються у філософському та богословському дискурсі ХХ і ХХІ століть; (2) ідеї українського «відкритого православ'я» стала теорія Миколи Костомарова, виражена в його праці «Дві руські народності»; (3) рефлексії про обрядові та інституційні особливості українського православ'я, запропоновані численними вітчизняними теоретиками; (4) дослідження богослов'я могилянського православ'я для якого був характерний синтез східного і західного типів християнського мислення; (5) сучасна православна теологія, яка підкреслює необхідність євангельської моралі та усвідомленого євхаристійного досвіду для відновлення чистої конфесійної ідентичності; (6) риторика патріарха Філарета, який постійно тлумачив вибір Русі на користь православ'я як подію долучення до європейських культури і цивілізації. Доведено, що історичні джерела «відкритого православ'я» не зумовлюють повністю його сьогоденної форми в Україні, оскільки ПЦУ має свободу творення і користується нею. Безумовно, «відкрите православ'я» формується таким, щоб бути привабливим для значної кількості вірних та суспільної більшості. Для цього «відкрите православ'я» пропонується як мета-парадигма з невизначеними чітко рисами. Адже такі «мета-парадигми», які можна по-

різному доосмислювати, мають більшу привабливість вже через те, що кожен бажаючий приписує «відкритому православ'ю» те, що вважає зараз позитивним. У *підрозділі 5.2 «Відкрите православ'я як основа ідентичності ПЦУ»* проаналізовано формування загальної парадигми світогляду для вірних ПЦУ та засоби популяризації цього світогляду в релігійній та соціальній сферах. Величезний фактичний матеріал дозволяє досягти чудових висновків, які є новим словом у науці. У *підрозділі 5.3 «Проект оновлення «відкритого православ'я» у пропозиціях активістів ПЦУ: критичний аналіз»* доводиться, що ідеї, запропоновані у документі «10 тез для ПЦУ» визначили форми сучасної актуалізації традиційних для київського християнства рис соборноправності та діалогічності. Правильним є висновок, що програма «10 тез» пропонує ПЦУ розвиватися за взірцем Православної Церкви в Америці, що виражається у намаганні запровадити відкриті фінансові звіти, досягти деполітизації церковного життя, постійних дискусій з актуальних проблем церковного життя та соціального служіння. У *підрозділі 5.4 «Теологія суспільного та міжцерковного примирення у риторичі ПЦУ»* виявлено особливості пропонованого сьогодні вчення про соціальний, релігійний та міжнародний справедливий мир. Миротворчий потенціал ідей відкритого православ'я ПЦУ надзвичайно важливий. Відмітимо, що детально аналізується миротворча теорія та практика ПЦУ у зв'язку із загальними зусиллями Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій, що є цілком правильним ходом думок.

У шостому розділі «Загальна єдність православних в Україні: провідні чинники формування та перепони її становленню» доводиться, що на початок 2020 року склалися сприятливі умови для поєднання ПЦУ та УПЦ. А саме, після дипломатичної поразки РПЦ та УПЦ в Аммані ПЦУ та Вселенський патріарх мають запропонувати певну дорожню карту для українського православ'я, яка дозволяла б РПЦ та УПЦ зберегти обличчя, але піти на реалістичні поступки, розпочавши шлях до загальної православної єдності в Україні. Адже Константинопольський патріархат як раніше бажає повної єдності українського православ'я. Надії на те, що ПЦУ буде центром об'єднання для

більшості громад вже у 2020 році не виправдалися. Більше того, УПЦ МП може отримати власну канонічну автокефалію від Москви, і тоді надії цілого ряду помісних церков, що Константинополь і Москва розпочнуть перемовини, можуть реалізуватися.

Щодо тез новизни, то особливо заслуговує на схвалення ідея про типологічну схожість української ситуації щодо автокефалізації православ'я з балканськими православними симбіозами церковного і народного життя. Це дозволяє адекватно розуміти відмінності від візантійського та російського православ'я, які значною мірою були одержавлені, тоді як життя балканських церков було нерозривно пов'язане з суспільством, з етнічними, а потім й національними процесами. Відмітимо, що цей пункт новизни з'явився не випадково, але розвиває ідеї Віктора Єленського та Кирила Говоруна. Всі інші тези новизни є абсолютно самостійними та заслуговують на схвалення, доводячи, що існує пряма залежність між ідеями «відкритого православ'я» та розвитком ПЦУ.

Також відмітимо, що у тезах новизни не зазначено, але фактично з дослідження можна зробити ще один висновок: розвиток ПЦУ стимулюється тим, що ПЦУ намагається не відставати у підтримці народу від УГКЦ. А останнім часом існує певна ідейна та практична конкуренція з протестантами, які стали реальною суспільною силою та ПЦУ має враховувати їх вплив, що і показали місцеві вибори 2020 року, коли не дивлячись на заборону висуватися у депутати, православні священники конкурували з пасторами, особливо у Рівненській та Полтавській областях. В цілому дослідження є дуже відвертим, і не є апологетичним щодо ПЦУ, хоча автор цілком можливо і має певні особисті симпатії. Об'єктивний аналіз дозволив створити комплексне дослідження, яке є надзвичайно важливим для українського релігієзнавства.

Разом із тим, ми змушені зробити ряд зауважень.

1. У підрозділі 5.4 «Теологія суспільного та міжцерковного примирення у риториці ПЦУ» виявлено основні риси теології національного примирення Православної Церкви України. При цьому проводиться комплексне порівняння з

теологією примирення Української Греко-Католицької Церкви. Нам видається, що аналогічне порівняння було б необхідним із теологією примирення Української Православної Церкви у єдності з Московським патріархатом.

2. У дисертації велика увага приділена позитивним змінам у Православній Церкві України, переходу від традицій авторитарного стилю мислення і управління до ідей та практики «відкритого православ'я». Однак, цей прекрасний аналіз залишає відкритим ряд питань. По-перше, якщо ідеї «відкритого православ'я» настільки важливі, вони мали б домінувати в освітній системі Православної Церкви України та визначити форми і зміст освіти, впливати на виховання семінаристів. Однак, ми бачимо, що традиції залишаються незмінними, і ніяких особливих досягнень у засвоєнні ідей та практик відкритого православ'я в освітній системі Православної Церкви України немає. Такий парадокс потребує детального пояснення. По-друге, якщо ідеї «відкритого православ'я» настільки важливі, то чому до цього часу Православна Церква України не веде усіх різновидів діалогу з суспільством, які передбачаються самим концептом «відкритого православ'я»?

3. Дисертація дуже оптимістично оцінює статус Православної Церкви України, і ми знаємо, що вже п'ять церков визнали Томос про автокефалію та саму Православну Церкву України, поминають митрополита Епіфанія. Однак чому він не здійснив ще жодного офіційного візиту до інших помісних церков? Чи лише пандемія стала на заваді цим візитам?

4. Якщо дійсно Православна Церква України та Української Православної Церкви у єдності з Московським патріархатом «однаково канонічні», то чому Вселенський патріарх Варфоломій називає єпископів Української Православної Церкви у єдності з Московським патріархатом «російськими ієрархами, які лише перебувають в українських містах»? І якщо дві юрисдикції «однаково канонічні», чому Православну Церкву України не визнали братні нам грузини, болгари? У дисертації мали б бути пояснення цих моментів, які надзвичайно важливі, бо це тонкощі, які мають величезну вагу.

5. Із всього тексту дослідження дисертантка намагається довести, що множина впливів автокефалізації на трансформації в релігійно-церковному та суспільно-

політичному житті України є позитивною. Однак, нам видається, що дана тематика позитивних впливів могла б бути більш тезово підсумована у кожному кроці дослідження, оскільки дисертантка заглиблюється в аналіз церковних подій, впливів релігійно-церковного середовища та впливів суспільно-політичного життя на ці події. Але власне зворотній вплив мав би бути підсумований більш яскраво. Тут ми маємо дві точки зору. Одна – це архімандрита Кирила Говоруна про те, що церкви відстають від суспільства, і тому немає суттєво впливу церков на суспільство. Інша – Мирослава Мариновича, що церкви є лідерами громадської думки та ведуть багатьох за собою. І ми згодні, що лідерами були покійні митрополит Володимир Сабодан і кардинал Любомир Гузар. Але наскільки як лідер суспільної думки відбувся митрополит Епіфаній, наскільки Православна Церква України здатна вести суспільство за собою?

6. Наскільки в сучасних ідеях Православної Церкви України поєднуються універсальні ідеї вселенського православ'я та національні форми обрядової культури? Чи є Православна Церква України хоча б такою ж відкритою та модерною, наскільки нею є Українська греко-католицька церква? Зазначимо, що Українська греко-католицька церква була консервативною силою, але значні церковні реформи та вплив видатних лідерів змінили всю церкву та її вплив на суспільство і політику. Але наскільки можна вважати можливими такі ж впливи з боку Православної Церкви України та її сьогоденних лідерів? Адже митрополит Епіфаній (Думенко) – не митрополит Андрей Шептицький, архієпископ Євстратій (Зоря) – не кардинал Йосиф Сліпий, митрополит Димитрій (Рудюк) – не кардинал Любомир Гузар. Чи можна мати надії, що із Православною Церквою України відбудуться такі ж трансформації, як сталися за останні сто років із Українською греко-католицькою церквою?

Підсумовуючи наш аналіз дисертації зазначимо, що зроблені зауваження мають рекомендаційний характер для подальшої науково-дослідницької роботи автора і не заперечують концепції і змісту дисертації загалом, не ставлять під сумнів цінності одержаних в ході дослідження результатів.

В цілому вважаємо, що дисертаційне дослідження Висоцької Тамари Михайлівни «Автокефалія православних як чинник змін в релігійно-церковному та суспільно-політичному житті України» є самостійним, логічно завершеним науковим дослідженням, виконаним на належному науково-теоретичному рівні та має велике практичне значення. За своєю актуальністю, новизною і змістом дисертація повністю відповідає вимогам «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 № 167, та «Вимогам до оформлення дисертації», затвердженим наказом МОН України від 12.01.2017 № 40, а її авторка заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 031 – релігієзнавство.

Офіційний опонент,

доктор філософських наук, професор,

завідувач кафедри філософії, біоетики та історії медицини

Національного медичного університету

імені О.О.Богомольця

І. В. Васильєва

